

ПРОБЛЕМА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ XIX-XX ст. В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ НАУКОВЦІВ

В.П. Лук'яненко

Автомобільно-Дорожнього інституту ДВНЗ "Донецький національний технічний університет"

Реферат. Дореволюційні дослідники основними причинами тотальної бідності селянства і складових аграрної проблеми вважали малоземелля, низький рівень інтенсивності сільського господарства в цілому і селянського, зокрема, невирішеність проблеми земельної власності. Суть аграрного питання дореволюційними науковцями зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва.

Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств і т.д.).

Ключові слова: дореволюційні дослідники, аграрне питання, проблема власності на землю.

Сьогодні зростає інтерес до реформ другої половини XIX ст., які сприяли порівняно швидкому розвитку продуктивних сил. Усвідомлення важливості історичного досвіду аграрних реформ активізувало наукові пошуки дослідників протягом останніх років.

Сучасні економічні труднощі і, зокрема кризовий стан сільськогосподарського виробництва особливо гостро позначилися не лише на соціально-економічному, а й на політичному становищі України. Невирішеність економічних проблем викликає нестабільність у всьому суспільстві. Це особливо небезпечно, оскільки йдеться про економічну безпеку держави. В цій ситуації особливої актуальності набуває досвід попередніх поколінь щодо розв'язання наболілих проблем. На основі неупередженого аналізу як позитивних, так і негативних результатів, що мали місце в минулому, маємо змогу винести важливі уроки і для сьогодення. Досвід попередників дає можливість уникнути прикрих помилок і прорахунків на тернистому шляху реформування аграрного сектору і становлення нових економічних відносин.

Перші спроби дослідити окремі аспекти аграрної проблеми здійснені М. Поршем, П. Масловим, які проаналізували розподіл земельної власності між станами українського суспільства [1]. М. Лещенко в монографії "Українське село в революції 1905 – 1907 рр." на великій джерельній основі показав зміни, що відбулись у землекористуванні на межі XIX – XX ст. [2]. Протягом 60-х – середини 80-х рр. XX ст. опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [3]. Останні дослідження з даної проблеми, присвячені аналізу суспільно-політичної системи України в XX ст., проведені В. Солдатенко, Т. Бевз, О. Бойко [4]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта, В. Сажка [5]. Їхні автори зробили ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку XX ст., формування, діяльності та розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку XX ст., в тому числі щодо реформування аграрного сектору.

Мета даної роботи полягає в систематизованому аналізі проблеми власності на землю в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. в баченнях дореволюційних

науковців. Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів.

Серед причин відсталості селянського господарства, вказує професор А. Мануїлов, була тотальна бідність селян. Для гарної обробки землі потрібні були відповідні знаряддя і добрива. Але для придбання їх не вистачало коштів. Отже, утворювалося замкнене коло [6, с.154]. Причому, зауважується, що селянство ніколи не мало достатніх засобів до господарювання, але бідність його посилилася після звільнення від кріпацтва. Справа в тому, що селяни зобов'язалися платити за землю великі викупні платежі, які значно перевищували цінність переданої їм землі. Селян змусили платити поміщикам 867 млн руб. за землю, що коштувала 544 млн руб., змусивши їх переплатити 323 млн руб. [7, с.128]. Величезним тягарем, вважав професор, стали різні податки, прямі й непрямі. Селянин переплачував за всі необхідні йому товари: за цукор, тому що уряд заради власників цукрових підприємств підтримував високі ціни на цукор; за залізо – тому що в інтересах власників підприємств воно обкладалося спеціальним ввозними митом, що піднімало його вартість [8, с. 158]. Таким чином, на погляд А. Мануїлова, на селянстві лежала важка грошова ноша, під якою воно знемагало. Воно працювало, але значну частину чистого прибутку віддавало державі й промислово-торгівельному класу. Нерідко виплати всіх податей і платежів перевищували прибутковість селянської землі. За таких умов було неможливо вдосконалювати господарство. На цей аспект проблеми звернув увагу і П. Маслов. За його вірним спостереженням селяни масово продавали хліб не надлишковий, а необхідний для власного продовольства. Продавали лише тому, що відчували гостру потребу в грошах [9, с. 268].

Тільки найбагатші селяни мали надлишок хліба і не зазнавали збитків на хлібі. Маса ж селян, продаючи хліб дешево, і купуючи його дорого, збагачували своєю працею торговельних посередників. Вони платили їм щорічну данину, завдаючи збитки своєму господарству. Таку ж данину, вказує І. Кондратьєв, платило бідне господарство своїм кредиторам-багатіям. Часто по господарству селянину потрібні були гроші, а їх немає, оскільки хліб не зібраний і не проданий, а потрібні були засоби виробництва. Селянин робив позику в грошовому чи натуральному вигляді, яку необхідно було повертати грішми чи відробітками. Так селянин потрапляв у нову кабалу, у залежність від грошового й позичкового капіталу [10, с 46]. Отриманий після реалізації зібраного хліба прибуток селянин замість того, щоб спрямувати його на потреби власного господарства, віддавав значну його частку, якщо не повністю, лихвареві. Ця "данина" виступала додатковим важким податком, який заганяв його у глухий кут. Дійсно, на початку ХХ ст., український селянин, по суті, голодував. Статистика показує, що бельгієць у середньому споживав на рік 240 кг. пшенишного хліба, француз – 229, німець - 100 кг., а українець – 87 кг [11, с. 195].

На думку М. Кушніра, така ситуація спричинялася малоземеллям, яке призводило до напівголодного існування, вимушених і бескінечних боргів [12. с .22]. Нестача землі не дозволяла розширити господарство, збільшити рілню, використати робочу силу селянської родини повною мірою.

В. Бажаєв у праці "Крестьянская аренда в России" вказував, що ні відпуск надлишкових робочих рук на сторону, ні оренда не виводила селянське господарство з важкого становища, селянин залишався залежним від капіталу, працюючи на багатіїв. Тільки в першому випадку це відбувалося явно, а в другому – приховано, у вигляді орендної плати. Цю орендну плату селянин виплачував або грішми, або продуктами, або працею, оскільки нестаток у землі підсилювався, орендні ціни швидко зростали. Були місця, вказує науковець, де орендна плата за 5 років виросла в сотню раз. Звичайна ціна оренди в Україні до 1900 р. складала 20-25 руб. за посівну десятину [13. с 69].

Таким чином, на погляд дореволюційних авторів, оренда виступала ще одним різновидом кабали для селянина, залежності його від багатіїв. При високих цінах на оренду орендована земля не давала великого прибутку селянинові. Разом з податками й відсотками по боргах, невивідним збутом хліба, оренди зрізали весь чистий прибуток землеробського господарства селянина й позбавляли його можливості розвиватися. У таких умовах селянська родина ледь могла існувати без додаткових прибутків. Залежність селянства від капіталу й великого землеволодіння базувалася на збереженні власності на землю. Ця залежність і гноблення селянства існували, на думку В. Бажаєва, тому що селянство залишалося роздрібленим, воно було віддано владі торговельних посередників.

В. Постников першою причиною селянської оренди назвав малоземелля. Другою причиною був надлишок робочих рук. Третя – присутність навколо вільних земель, придатних для оренди. Четвертою причиною була сплутаність селянських володінь із володіннями поміщиків і купців [14, с. 218]. Причому, селяни орендували різні угіддя – рілля, косовицю, вигони, ліс.

Наступним недоліком земельних порядків України на початку ХХ ст. після малоземелля й відсталості селянського господарства, на думку І. Кондратьєва, було нерациональне розташування земель, що виявилось в довгоземеллі, у черезсмужжі володінь [15, с. 89]. Існувало багато сіл, у яких відстань від садиби до кінця поля або до косовиць становила 20-30 верст і навіть більше. У такій ситуації надто багато часу витрачалося на переїзди, через що робота була малопродуктивною.

Найпоширенішим виявом нерациональності розміщення земельних ділянок виступало черезсмужжя. На це вказують М. Герценштейн, О. Кауфман. Селянська земля була розбита на смуги, розкидані по всіх полях. Бувало, що на одне господарство припадало 50 і навіть 100 смуг. Вони часто так дробилися, що ставали до неможливості вузькими, в один аршин і навіть три чверті аршина. Таку смугу не можна було обробити належним чином, до неї не можна було застосувати якісний реманент. Крім того, завдяки черезсмужжю хліборобові доводилося втрачати багато часу при переїздах з ділянки на ділянку. Нарешті, зауважив науковець, не можна забувати про плутанину у володіннях сіл і поміщиків. Часто землі одного села були розкидані в 4 – 6 місцях, земля поміщика урізалася гострим і глибоким клином у землю селян, іноді земля поміщика обертала кільцем землю села [16, с. 58]. Якщо подивитися на таке розташування уважно, то мимоволі зароджується підозра, що наче б то спеціально поплутали володіння. Таким чином, селянин позбавлявся можливості нормально користуватися землею. Він ставився в тісню й важку залежність від поміщиків і взагалі від великих власників землі, що підсилювалося неправильним і нерівномірним розміщенням населення.

О. Кауфман визнавав значення усунення черезсмужжя для поліпшення селянського землеволодіння і землекористування. Його ставлення до сучасного землевпорядження в тих формах, у які воно остаточно вилилося в законі 29 травня 1911 р., було стриманим, але не принципово негативним. У докір тогочасному землевпорядженню О. Кауфман ставив тільки його надмірну шаблонність і деяку примусовість. Різко негативно він ставився до "зміцнення" общинних земель в одноособову власність. Кауфман вважав, що дійсні інтереси землевпорядження аж ніяк не вимагали "ставки на сильних", зробленої цим законом. Він наголошував, що утворення численного безземельного пролетаріату матиме для країни серйозні небезпеки. Усіляко Кауфман підкреслював недостатню поінформованість про дійсний хід і результат діяльності уряду в галузі землевпорядження і наполягав на необхідності широкого і безстороннього дослідження проблеми [17, с. 13].

Аналізуючи аграрне питання на початку ХХ ст., представники наукової інтелігенції звертали увагу і на проблеми дворянського землеволодіння, як його

складової частини. Внаслідок реформи 1861 р, відзначав А. Паршин, були ліквідовані основні перешкоди в мобілізації земельної власності: поміщицькі землі могли відчужуватися, здаватися в аренду, передаватися в заставу особам усіх станів. Незважаючи на це, стверджував автор, воно зберігало достатньо міцні позиції, обіймаючи значні земельні масиви, на яких функціонували великі господарства по виробництву й переробці сільськогосподарської продукції, до роботи залучалися тисячі найманих робітників та селян, поміщики поставляли на ринок великі порції товарної продукції, значну частину якої становив експорт. Проте реформа 1861 р., на думку А. Паршина, істотно ускладнила становище поміщицьких господарств, адже, втративши гарантовану робочу силу у вигляді праці кріпаків, не маючи власних коштів, їхні господарі переживали досить складний перебудовний період [18, с. 56].

П. Лященко зазначав, що поміщицьке господарство на початку ХХ ст. переживало глибоку кризу, оскільки проявом поширення капіталістичних відносин був перехід до нових методів господарювання, чого не вдалося зробити чималій кількості маєтків. Характерною рисою поміщицького господарства України на поч. ХХ ст., стверджував науковець, було набагато менше землекористування порівняно із землеволодінням [19, с. 247]. Так, у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії поміщики за власний рахунок вели лише 56,3 % землі, у Новомосковському – 47,3 %, у Слов'яносербському – 46,3 %. У селянських господарствах ці цифри становили відповідно 99,8; 99,7; та 93,2% [20, с. 102]. На початку ХХ ст. загострилося селянське малоземелля, а з іншого боку, розширювалося сільськогосподарське підприємництво. Всі ці проблеми вирішувалися шляхом оренди частини поміщицьких угідь.

М. Огановський, вивчаючи стан поміщицьких господарств, зазначав, що вони велися одним із наступних способів: власник сам безпосередньо або із залученням найманої адміністрації вів господарство особисто, за власний рахунок; окрім організації власного господарства, можливо було отримання прибутку від маєтку через здачу його в оренду повністю або частково особі або заводському підприємству; господарство велося змішаним способом. На думку дослідника, на початку ХХ ст. оренда виступала способом розв'язання проблем землекористування як поміщиків, так і селян. Значна частина поміщиків, стверджував М. Огановський, будучи не в змозі пристосувати своє господарство до нових економічних умов, але не бажаючи втрачати прибутки, здавала значну частину своєї землі в оренду. Цьому, на його думку, сприяло стійке зростання цін на землю. Для землевласника, який самостійно вів господарство, ситуація на хлібному ринку мала величезне значення [21, с.149].

П. Лященко стверджував, що через здачу землі в оренду експлуатувалося значна частина поміщицьких маєтків. Таким чином, на думку автора, поповнювалася нестача обігових коштів і робочої сили (наприклад, у випадку здачі землі в оренду за відробітки), необхідних для ведення господарства на частині землі, що залишалася в безпосередньому володінні власника. Отже, зазначав науковець, здача землі в оренду підпорядковувалась інтересам організації власного господарства поміщика.

Активізація продажу землі поміщиками на поч. ХХ ст., зазначав П. Лященко, пояснювалася зміною загальних соціально-економічних обставин, остаточним поворотом до буржуазних відносин. Мобілізація землі, на його думку, була прискорена стихійними виступами селян у 1905-1907 рр. [22, с. 118]. Цьому сприяло і постійне зростання цін на неї. Наприклад, якщо в 1987 р. пересічна ціна за одну десятину землі становила 77 руб., то в 1907 р. – 123 руб. [23, с. 76].

Отже, основу соціальної еволюції поміщництва у пореформену добу становив продаж землі. Незважаючи на те, що великі ділянки її відходили до інших дворян, все ж основна частина переходила у власність представників інших станів – купців, міщан, селян, колоністів. Значного поширення набули такі явища, як оренда, застава землі. Отримання банківських позик дозволяло розширювати підприємницьку діяльність як у

сільському господарстві, так і в промисловій сфері. Частина позичальних банків витрачала отримані кошти на непродуктивні сили, на особисте споживання. Саме вона являла собою своєрідний потенціал для подальшої мобілізації поміщицької землі. На початку ХХ ст. головною рисою поміщицького землеволодіння України лишалася латифундійність. Але під впливом соціально-економічних змін відбувалося загальне його скорочення.

П. Лященко, аналізуючи дворянське землеволодіння, звертав увагу на досить швидкий перехід дворянських земель у власність інших станів. Використовуючи статистичні данні, науковець зазначав, що дворяни українських губерній, в період з 1877 по 1905 рр., позбулися 5 903 922 дес. Особливо інтенсивно, на його думку, цей процес ішов в останні роки ХІХ – на початку ХХ ст. Землі купували переважно селяни, а також інші верстви населення. Найбільше земель продали дворяни Південної України, чому сприяли, зазначав автор, інтенсивний розвиток капіталістичних відносин і наявність дешевої робочої сили. За вказаний період дворяни південних губерній, а саме: Херсонської, Катеринославської, Таврійської продали 3 16 225 дес., або майже половину своїх земель. Поміщики Лівобережної України (Харківська, Полтавська, Чернігівська губернії), стверджував науковець, також позбавилися значної кількості своєї землі. Їхні земельні площі скоротилися з 4 423 659 дес. у 1877 р. до 2 677 866 дес. у 1905 р. Причини втрат дворянами своїх земель у цьому регіоні, на думку П. Лященко, були інші. Полягали вони в тому, вказує він, що тут панували відробіткова та змішана системи ведення господарства й переважали дрібнопомісні економічно слабкі господарства, які не могли встояти перед зростаючими капіталістичними господарствами і, розорюючись, змушені були продавати землю іншим станам. Найменших втрат, стверджував науковець, зазнали дворяни Правобережної України. Ними було продано в 1877 – 1905 рр. іншим станам близько 12,6% (941 894 дес. з 5 823 512) землі. Невелика, порівняно з іншими регіонами України, частка проданої дворянами землі П. Лященко пояснював наявністю тут великого поміщицького землеволодіння, яке було стійкішим і могло при порівняно невеликих затратах здійснити перехід до нового капіталістичного способу виробництва; значним розвитком цукрової промисловості; втручанням в процес мобілізації земельної власності царського уряду, зацікавленого у зміцненні на Правобережжі економічних позицій російського дворянства [24, с. 96].

Отже, на межі ХІХ – ХХ ст. поступово набирала сили процес ліквідації, в основному дрібнопомісних, поміщицьких господарств та переходу частини дворянських земель до рук інших станів, в тім числі селянства. Але, незважаючи на це, велике (латифундії) та середнє землеволодіння було в Україні, напередодні першої російської революції, одним з основних факторів господарського життя і, одночасно, воно було однією з причин тих соціальних конфліктів, які наростали на початку ХХ ст.

До нераціонального розміщення населення привернув увагу П. Маслов, який пояснює її тим, що воно відбувалося стихійно, без планомірного керівництва. Тим часом розподіл населення мав величезне значення [25, с. 41]. Висока щільність населення в інших регіонах призводила до перенаселення, яке проявлялося в неможливості знайти застосування своїй праці. Бідуючи в пошуках заробітка, воно легко потрапляло в залежність від великих власників землі або капіталу. Щорічно десятками тисяч населення йшло на заробітки, робило величезні переходи, непродуктивно втрачаючи безліч часу. П. Маслов наголосив, що будь-яка залежність землеробського населення виступала негативною ознакою земельних порядків.

Таким чином, дореволюційні автори чітко окреслювали вияви аграрної проблеми: нестаток у грошах, обтяжливі податки, "голодна" торгівля хлібом.

Б. Веселовський відзначав, що економічна приниженість селянства перебувала в повній відповідності до політичного і адміністративного ладу і особливо з тими його

сторонами, якими він безпосередньо стикався із селянством. Звільнення особистості селянина за реформою 1861 р. було здійснено не остаточно. У стосунках селян із судом, територіальною адміністрацією на початку ХХ ст. збереглися елементи кріпосного права, патримоніальної влади, з тією різницею, що після реформи патримоніальна влада, що опікувала особистість селянина, перейшла від поміщиків до чиновників. Спроби переступити цю межу і продовжити процес звільнення, що виявилися в підпорядкуванні селян світовій юстиції, широкої участі в суді присяжних і земському представництві, були незабаром зупинені, визначені права були взяті назад або скорочені до мінімуму. У всіх пунктах прояву селянської особистості – у школі, суді, адміністрації й релігії – стояв опікун – чиновник у вигляді інспектора народних шкіл, світового посередника, земського начальника, а також церковного місіонера. Словесна, а часто й фізична зброя якого своїм вістрям направлялася на сектантів і всіх, хто виявляв волю судження у справах релігійних вірувань.

З іншого боку, вважає науковець, політико-адміністративною системою ставилися систематичні перешкоди представникам культурного класу російського суспільства, які у свідомості свого громадського обов'язку зверталися до селянської маси із просвітньою й добродійною діяльністю [26, с. 127].

Для того, щоб показати, наскільки законодавство гальмувало будь-яку приватну ініціативу, досить згадати закон, що діяв до 1901 р. – порядок адміністративного дозволу кооперативних товариств. Л. Луканов наводить приклад. Щоб одержати дозвіл на устанovu товариства, заснованого на засадах взаємності, наприклад, робочої артілі, необхідно було пройти наступну процедуру затвердження його статуту: 1) звернутися до належного відомства з огляду на характер зайнятості: міністерства фінансів або міністерства внутрішніх справ; 2) обговорення питання про кредит у канцелярії з кредитної частини; 3) отримання висновку казенної палати; 4) схвалення господарського департаменту міністерства внутрішніх справ; 5) перепроваджувало справи міністерством внутрішніх справ до міністерства фінансів для затвердження. Така процедура затвердження статуту виробничих артілей і позичково-ощадних товариств вимагала для свого здійснення 2-3 роки, тобто настільки тривалого часу, що коли приходило повідомлення про його затвердження, його засновники нерідко встигали вже охолонути до свого починання, а деякі з них змінювали місце свого проживання. У всякому разі, тяганина затвердження статуту, вказує Л. Луканов, у зародку придушувала насагу і перший порив, що є найпродуктивнішим на початку всякої задуманої суспільної справи [27, с. 28].

При такому становищі законодавства щодо однієї з найважливіших сторін побуту робочого й землеробського класу й при гнітючій адміністративній обстановці зрозуміло, що в Україні на початку ХХ ст. не могли розвиватися кооперативні установи, які в Західній Європі зіграли величезну роль у підвищенні продуктивності дрібного землеробства. До того ж для розвитку кооперативного руху в селянському середовищі на Україні не існувало такого істотного фактору, як серйозна постановка нижчого народного утворення.

Зупинившись на оцінці цього боку селянського побуту, проаналізувавши праці науковців, необхідно звернути увагу на те, що вся система адміністративно-політичного устрою селянського побуту принижувала особистість селянина. Обставляючи опікою всі його дії в школі, суді, навіть у справі його релігійної совісті, вбивало його самостійність, особисту ініціативу й мала, так сказати, свій економічний еквівалент, що в здійсненні визвольної програми разом з тим створювався величезний фактор для піднесення економічного стану нашого селянства.

РЕЗЮМЕ

Стаття аналізує аграрну проблему кінця XIX – поч. XX ст. очима наукової інтелігенції. Розкривається значення проблеми власності на землю в Україні в дослідженнях дореволюційних вчених, які в своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі.

Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу і тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення та застосування.

Ключові слова: аграрна реформа, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.

THE SUMMARY

The article analyses the agrarian problem of the public-political organizations of the end of XIX–beginning XX centuries eye to scientific intellectuals. Opens importances of the problem to property to land of Ukraine in study prerevolutionary scientist, who in their own work gave the detailed analysis to situations in agrarian sector.

The glances scientist for achievements result in agrarian question attract emphases and therefore their activity deserves on the most further study and using.

Key words: agrarian reform, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 році і мобілізація земельної власності на Україні від 1977 по 1905 рік / Порш М. // Україна: Науковий та публіцистичний щомісячний журнал. – 1907 – Т. IV. – С. 146 – 179, Маслов П.П. Аграрный вопрос в России / Маслов П.П. – СПб.: Тип. Общественная польза, 1906. – 462 с.
2. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К., 1977. – 360 с.
3. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.) / Лещенко М.Н. – К., 1970. – С. 11-15, Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / Лещенко М.Н. – К., 1977. – С. 15-19, Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Сенчакова Л.Т. – М., 1989. – С. 4-10.
4. Сажко В.В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900-1913 роках: Історико-політичний аспект / Сажко В.В. – Чернівці, 2005.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 199 с.
5. Солдатенко В.Ф. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Солдатенко В.Ф., Бевз Т.А., Бойко О.Д., Брицький П.П. Веденєва Д.В. / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 574 с., Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор. Коновалов В.С. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – 384 с., Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) / Павко А. // Проблеми освіти. Наук. метод. зб. – К., 1995. – 260 с., Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.
6. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России / Мануилов А.А. // Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос Сб. статей: Т. 2. – М.: Беседа, 1907. – 436 с..

7. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Год 1-10. – СПб., 1907-1916. – С. 128.
8. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России / Мануилов А.А. // Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. – С. 158.
9. Історія УРСР: у 8 т., 10 кн. / Гол. ред. кол.: А.Г. Шевелєв. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) – С. 268.
10. Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / Кондратьев И.Д. – М.: Универсальная библиотека, 1917. – 64 с. – (Серия Лига аграрных реформ). №4. – С. 46.
11. Свод урожайных сведений за 1883-1915 гг. – М.: Изд.ЦСУ, 1928. – С. 195-198.
12. Кушнір М. Земельна справа на Україні / Кушнір М. – К.: Час, 1917. – С. 22.
13. Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России / Бажаев В.Г.. – М.: Тихомиров, 1910. – С. 69.
14. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / Постников В.Е.. – М.: Тип.-лит. Кушнарєва, 1891. – С. 218.
15. Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных порядках / Кондратьев И.Д. – С. 89.
16. Герценштейн М. Я. Национализация земли / Герценштейн М. Я. // Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. – С. 58.
17. Кауфман А.А. Еще про самосознание / Кауфман А.А. // Сборник статей. – М.: Изд. Г.О. Лемана и Б.Д. Плетнева, 1915. – С. 13.
18. Паршин А.М. Социологический этюд (Эволюция правящих органов и значение дворянства современной России) / Паршин А.М. – М., 1905. – С. 56.
19. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России / Лященко П.И. Т.І. – СПб., 1908. – С. 247.
20. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (Друга половина XIX ст.) / Пашук В. – Львів, 2001. – С. 102.
21. Огановский Н. Закономерности аграрной эволюции / Огановский Н. – Саратов, 1916.– С. 149.
22. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / Лященко П.И. – СПб., 1912. – С. 118.
23. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России / Кауфман А.А. М.: Московское научное издательство, 1918. – С. 76-77.
24. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России / Лященко П.И. – С. 96.
25. Маслов П. Критика аграрных программ и проект программы / Маслов П. – М.: Колокол, 1905. – С. 41.
26. Василевский Е.Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы / Василевский Е.Г. – М.: Соцэкгиз. 1960. – С. 127.
27. Луканов П. Чего требуют крестьяне / Луканов П. – СПб.: Земля и свобода, 1906. – С. 28.